

ВЕЛИКІ ВІЗИРИ КАВАНОЗ АХМЕД-ПАША ТА МОРАЛИ ДАМАТ ХАСАН-ПАША І РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ПЕРЕГОВОРИ ЩОДО ПОГРАБУВАННЯ ГРЕЦЬКИХ КУПЦІВ УКРАЇНСЬКИМИ КОЗАКАМИ В 1701 Р.

В'ячеслав Станіславський. Великі візирі Каваноз Ахмед-паша та Морали Дамат Хасан-паша і російсько-турецькі переговори щодо пограбування грецьких купців українськими козаками в 1701 р. У 1703–1704 рр. дипломатичні переговори російського посла в Туреччині та представників османського уряду щодо пограбування грецьких купців запорозькими козаками в 1701 р. були продовжені і завершені. В цій статті висвітлюється хід справи за часів правління двох великих візирів – Каваноза Ахмед-паші та Морали Дамат Хасан-паші. Також представлено зв'язки справи з іншими питаннями російсько-турецьких відносин, а особливо, з будівництвом нової російської фортеці на Запорожжі та прикордонними конфліктами.

Ключові слова: Османська імперія, Росія, грецькі купці, Петро Толстой, Каваноз Ахмед-паша, Морали Дамат Хасан-паша, Досифей II Нотара, дипломатичні переговори.

Вячеслав Станиславский. Великие визирь Каваноз Ахмед-паша и Моралы Дамат Хасан-паша и российско-турецкие переговоры по поводу ограбления греческих купцов украинскими казаками в 1701 г. В 1703–1704 гг. дипломатические переговоры российского посла в Турции и представителей османского правительства по поводу ограбления греческих купцов в 1701 г. запорожскими казаками были продолжены и закончены. В этой статье освещается ход дела во времена правления двух великих визирей – Каваноза Ахмед-паша и Моралы Дамат Хасан-паша. Также представлено связи дела с другими вопросами российско-турецких отношений, а особенно, со строительством новой российской крепости на Запорожье и приграничными конфликтами.

Ключевые слова: Османская империя, Россия, греческие купцы, Петр Толстой, Каваноз Ахмед-паша, Моралы Дамат Хасан-паша, Досифей II Нотара, дипломатические переговоры.

Пропонована до уваги стаття закінчує цикл, присвячений взаєминам російської влади, а переважно її посла в Османській імперії Петра Толстого з турецькими урядовцями з приводу пограбування українськими козаками купців-греків, яке сталося в 1701 р.¹ Російський дипломат, перебуваючи спочатку в Адріанополі, а потім у Стамбулі, в 1702–1704 рр., проводив переговори на цю тему під час правління чотирьох великих візирів. Цей матеріал стосується діяльності двох великих візирів – Каваноза Ахмед-паші (серпень–листопад 1703 р.) та Морали Дамат Хасан-паші (листопад 1703 р. – вересень 1704 р.). При урядуванні другого зі згаданих візирів, у березні 1704 р., справа була остаточно завершена, коли постраждалі куп-

ці отримали повну компенсацію за поданими ними переліками втрачених товарів.

Каваноз Ахмед-паша прийшов до влади в результаті «інциденту в Едірне», чи інакше – «Адріанопольського інциденту», однак протримався на посаді зовсім недовго, а після усунення був засланий на острів Хіос². Особисто з цим великим візиром російський дипломат не проводив переговорів стосовно пограбованих купців, натомість з донесень П. Толстого відомо про звернення до нього турецького уряду по гроші, що мали бути надані Москвою для компенсації пограбованим грекам. Також збереглися записи посла, зроблені ним після зустрічі з Каванозом Ахмед-пашою й містять дуже цікаву характеристику цього політичного діяча.

27 серпня 1703 р. П. Толстой писав Ф. Головіну, що новий султан Ахмед III та великий візир з усіма військами 16 серпня виступили з Адріанополя і стали в обозі за дві версти від міста, а до нього прислали людей з вимогою негайної виплати пограбованим грекам другої половини компенсації. Свою реакцію на цю вимогу нової турецької влади посол описав такими словами: «скільки можу відговорююся, а що вчиниться, Бог відає»³. Після цього зауважуємо перерву у взаєминах османської влади з російським представником з даного питання до жовтня.

А тим часом, у вересні П. Толстой отримав послання від свого керівництва, які стосувалися двох проблем – доведення до кінця самої справи про пограбування шляхом остаточного розрахунку та використання справи заради утвердження московської позиції в переговорах про спорудження фортеці в Кам'яному Затоні.

20 вересня 1703 р. грек Андрій Леонт'єв, який приїхав з Москви, передав П. Толстому шифрований лист Ф. Головіна від 3 липня з «Петрополя» та листа від І. Мазепи з Батурина від 29 липня 1703 р. У посланні від боярина говорилося, що соболі, призначені для передачі грекам, уже давно відправлені до Києва з піддядчим Іваном Грамотіним. Їх було велено віддати тому, хто приїде від П. Толстого з надійним свідченням. А без відомості від посла виплату робити заборонялося, навіть якби греки зробили велику поступку. Російське керівництво побоювалося, що виплата без належного свідчення могла виявитися даремною і йому довелося би платити ще раз. Саме через це один з греків, які приїжджали по виплату, був відправлений до Порти. Але навіть якби греки принесли указ від Порти, все одно виплата без листа від посла не була би здійснена. Ф. Головін зазначав, що П. Толстой може сміливо оголошувати, що платня соболями по їх справжній ціні, без усякої надбавки, вже давно прислана до Києва⁴. Український же гетьман у своєму листі повідомляв, що царський скарб, призначений для виплати грекам, уже 4 тижні знаходиться у Києві⁵.

Наступного дня – 21 вересня 1703 р. – російський посол отримав шифрованого листа від Ф. Головіна, в якому боярин рекомендував при нагоді, між іншими справами, сказати представникам турецької влади, що Кам'яний Затон будується для стримування запорожців від грабежів, бо «не завжди їх нам оплачувати». При цьому ставилося риторичне питання про те, чи при вчиненні наступного збитку або грабежу запорожцями турецька верхівка буде з ними розбиратися сама і чи не буде згадувати про них Москві⁶. Разом з цим листом були прислані статті від 16 липня, в 3 пункті яких також вказувалося, що те містечко «ні для якої іншої

справи будується, тільки заради стримування своєвільних запорожців»⁷.

Вельми цікавими є особисті враження від Каваноза Ахмед-паші, записані в листі П. Толстого до єрусалимського патріарха Досифея II Нотари, датованого 1 жовтня 1703 р. 30 вересня посол був викликаний на переговори з цим османським високопосадовцем. Уже з початку діалогу він зауважив різкість і непослідовність великого візира, а тому вирішив, що багато говорити не варто, бо це все одно це не буде мати позитивного результату: «оскільки розглянув добре, що всі від першого до останнього сліпотюю недоумства вражені суть, і хоча би тьмами слів говорити, не було би користі». Те ж, що мовив Каваноз Ахмед-паша, також було негативно оцінене, бо, як написав посол, жодне слово візира не стосувалося актуальних справ. Відповідною була й прикінцева заувага за результатами зустрічі. П. Толстой вважав марним своє подальше перебування в Туреччині через те, що з такими урядовцями вирішення справ не мало ніяких перспектив: «і не можуть такі дурні жодного діла управити»⁸.

Проте адресат вважав, що в цьому ситуація незабаром зміниться. 2 жовтня Досифей II писав російському послу, що тодішній великий візир не затримається на своїй посаді, а якщо й затримається, то московським справам це не зашкодить, бо турки були не в стані розпочати війну через відсутність грошей – «оскільки не мають навіть полушки»⁹. Зауважимо, що вказівка на фінансовий стан нового керівництва імперії пояснює його активність у зверненнях до П. Толстого вже згаданого в листі посла до Ф. Головіна від 27 серпня та поданого далі – від 20 жовтня 1703 р.

На той час російський представник не бачив можливості реалізувати попередній план передачі останньої частини компенсації турецькій стороні, про що Ф. Головін писав у своєму листі від 29 липня. Передати гроші потрібно було на місці, а отже привезені до Києва соболі використати не вдавалося. Необхідну суму грошей П. Толстой розраховував отримати від мультянського господаря Костянтина Бринковяну. Про вже здійснені звернення до керівництва Валахією дізнаємося з листа до патріарха від 7 жовтня 1703 р. Тоді посол просив Досифея II про сприяння в отриманні грошей від мультянського господаря задля передачі їх пограбованим грекам. Росіянин зазначав, що писав до господаря і до стольника, бажаючи отримати в борг «шістдесят мішків левків, турецької звичайної нині монети орлянок, чи шерей». Ті обіцяли, але до того часу грошей так і не надіслали. П. Толстой припускав, що так сталося через перешкоди, що створювала мультянському керівництву османська влада. Тепер дипломат дуже просив патріарха також написати листа до Костянтина Бринковяну, аби спонукати того реалізувати це прохання. Борг господарю, за клопотанням П. Толстого до царя, мав бути повернутий у Москві московськими монетами – по 45 копійок за левок, або соболями – за його бажанням. Для отримання боргу до російської столиці мала би поїхати людина від Костянтина Бринковяну¹⁰.

З боку ж османського уряду не припинявся тиск на російського представника щодо остаточного розрахунку. 20 жовтня 1703 р. П. Толстой знову писав Ф. Головіну, що від Порти дуже йому надокучають, домагаючись, щоб пограбованим грекам невдовзі була виплачена грошима друга половина заявленого відшкодування, бо османському керівництву на той час були дуже потрібні гроші¹¹. Тоді

ж посол знову згадав про свою коротку зустріч з Каванозом Ахмед-пашою, що відбулася 30 вересня. Він писав, що не міг багато говорити з візирем, бо, по-перше, не було добрих перекладачів, а по-друге, бо той на першій розмові не виявив майстерності, «а інші міністри їх ще дурніші»¹². Звертав П. Толстой увагу і на очевидну бідність, «безмірну грошову убогість» імперського скарбу в зв'язку з нестачею грошей на виплату людям, які перебували на державній службі та у зв'язку з можливістю початку турками війни з якоюсь стороною¹³.

Поки ж вирішувалася проблема з налагодженням контактів з мультянським господарем надійшов край урядуванню Каваноза Ахмед-паші, а великим візиром став Морали Дамат Хасан-паша. Про цього великого візира є досить позитивна згадка, хоча і з елементом невизначеності, в листі П. Толстого до Ф. Головіна від 1 грудня 1703 р.: «Нововчинений візир, султанський зять, людина добра і розум має вільний, а яким способом до мене чинити буде, про те ще не відаю»¹⁴. Загалом же, Морали Хасан-паша відомий тим, що очолив переслідування учасників виступу 1703 р., внаслідок чого тисячі яничар було страчено. Після виконання цієї місії султан усунув візира і відправив у «почесне» заслання з визначеним жалуванням, а у 1707 р. він зайняв високу посаду в Єгипті. Під час перебування Морали Дамат Хасан-паші на посаді великого візира були збудовані фортеці на теренах Грузії та Сирії, а також великий склад у столичному арсеналі, матроські казарми, мечеті, бані, хлібопекарні та інші споруди суспільного значення в Стамбулі¹⁵.

Звернення до єрусалимського патріарха вже незабаром дало плоди. 29 листопада 1703 р. до П. Толстого надійшов лист Досифей II Нотари та разом з ним і лист від Ф. Головіна. Патріарх у завуальованій формі, без прямої згадки про мультянського господаря та чіткої вказівки на гроші, сповіщав, що від того надійшов запит щодо актуальності потреби російського посла у грошовій сумі, про яку він раніше просив раніше – 60 мішків грошей: «проте ж той друг нині говорить, що пишуть йому звідти дати шістьдесят, але питає вельможність твою, чи бажаєш їх, чи ні». При потребі Костянтин Бринковяну був готовий прислати ту суму, але спочатку хотів отримати короткого листа від посла, запечатаного його печаткою. Досифей II радив, щоб П. Толстой писав господарю, що потребує грошей терміново і хоче, аби вся сума була прислана з першим, хто буде їхати від нього¹⁶.

З цією ж проблемою було пов'язане й друге послання. В листі від Ф. Головіна, який був написаний ще 21 вересня у Санкт-Петербурзі, зазначалося, що до нього писала з Москви певна особа – «котра живе від цієї людини посланець, що тобі листи вручить» – про звернення до них російського посла з проханням про гроші на важливі царські справи – 15 тис. рублів на «платіж грецький». За царським указом боярин писав до якоїсь неназваної людини – «до нього», вочевидь, до того, кого представляв посланець, аби вона повеліла видати П. Толстому гроші левками чи іншою турецькою монетою за бажанням самого дипломата. При цьому Ф. Головін застерігав посла від взяття позики червоними, бо таку суму тими грошима російському керівництву було би важко віднайти, і зазначав, що взяті гроші будуть компенсовані у царській стороні хутром або грошима – за бажанням позичальника. Наприкінці боярин нагадував, що за листом П. Толстого соболі вже близько трьох місяців тому привезені до Києва¹⁷. Даний лист має кілька за-

плутаних виразів стосовно осіб, з якими контактував Ф. Головін щодо позики грошей. Однак, сподіваємося, що не помилимося, якщо припустимо, що йдеться про звернення до валашського господаря Костянтина Бринковяну. З 1702 р. постійним представником господаря в Москві був чауш Давид Корб'я¹⁸.

Таким чином, можна зробити висновок про намагання господаря отримати підтвердження Москви в потребі надати таку позику. Певно, таким способом Костянтин Бринковяну піднімав справу на вищий рівень: контакт з російським урядом додавав ваги його діям, а до того ж гарантував повернення позики. Коли ж до справи долучився патріарх, то господар уточнював, чи є цей запит актуальним.

І вже наступного дня – 30 листопада 1703 р. – П. Толстой відправив листа мультянському господарю за посередництвом Досифея II. Він повторював клопотання про присилку 60 мішків турецької монети, оскільки отримав відповідний указ з Москви – про взяття у адресата в борг грошей і виплату за них московською монетою в російській столиці за курсом левка, вказаним у першому листі. П. Толстой також обіцяв відправити Костянтину Бринковяну належного позичального листа зі своєю печаткою і підтвердженням, а також просив, аби гроші були прислані негайно – з першим їздцем¹⁹. Відповідаючи на звернення посла про пересилку листа до господаря, 2 грудня 1703 р. патріарх писав, що прохання виконає, а гроші обов'язково будуть прислані²⁰.

Така впевненість, вочевидь пояснюється близькими відносинами Досифея II з валашським господарем. Відомо про участь єрусалимського патріарха у таємній нараді в Бухаресті у 1702 р., на якій були присутні Костянтин Бринковяну, стольник Костянтин Кантакузіно та спафарій Михайло Кантакузіно. Тоді обговорювалася можливість створення антитурецької коаліції народів Балканського півострова. Вже згаданий Д. Корб'я привіз до Москви доповідну записку про рішення, прийняті на цій нараді. Суттю її було вираження сподівань балканських народів на російську допомогу при своєму звільненні з-під турецької влади і обіцянки виступити на боці Москви, коли вона почне війну проти султана. Причому учасники наради пропонували почати таку війну після укладення миру з Швецією і додавали свій план ведення воєнних дій²¹.

Того ж дня – 2 грудня 1703 р. – П. Толстой відправив зашифрованого листа до Ф. Головіна з проханням не видавати гроші в Москві, до того як достеменно повідомить про справу, зазначаючи, що доведеться виплатити менше 15 тис. рублів, оскільки збирався оцінити левок у 15 алтин. За таким розрахунком, довелося би виплатити 13,5 тис. рублів. Про отримання грошей у борг і завершенню справи російський дипломат мав невідкладно повідомити боярину²².

Невдовзі були доставлені гроші від мультянського господаря. 13 грудня 1703 р. племінник єрусалимського патріарха грек Спіліот приніс П. Толстому листа від Костянтина Бринковяну, датованого 25 листопада, в якому повідомлялося про виконання прохання російської сторони. Зроблено це було у настільки завуальованій формі, без іменування конкретних людей та згадки про конкретні заходи, що зміст листа годі зрозуміти без знання про попередні контакти посла та російської влади загалом з господарем. У посланні мовилося, що людина, котра принесла листа від відправника, в достатній мірі розповіла про стан справ, а особ-

ливо про попереднє повеління «превисокого та спільного благодійника», заради виконання якого й була прислана. Господар зазначав, що як і раніше намагався реалізувати такі побажання – «оскільки як завжди були ми, по можливості, теплі в повеліннях його», так і цього разу з усією старанністю здійснив і цю справу²³.

А 15 грудня 1703 р. Спіліот приніс П. Толстому гроші привезені ним від Костянтина Бринковяну – 46 мішків, що складало 23 тис. левків, і сказав, які з присланих грошей у нього залишилися ще 14 мішків, тобто 7 тис. левків, але їх принести послу неможливо, не викликавши підозри у турків. Ті гроші мали тимчасово зберігатися у приятеля Спіліота грека Христа, якому належало взяти за пограбовані у нього товари 30 з лишком мішків. У випадку, коли би Порта стала вимагати від посла ті гроші, Христ зобов'язувався їх принести²⁴. За взяті гроші купець передав П. Толстому документ, датований 15 грудня, в якому говорилося, що він – Христ Георгієв – один з товариства пограбованих купців-греків узяв у московського посла у свій пай 14 мішків грошей, тобто 7 тис. левків. Ті 14 мішків належали до другої половини, 60 мішків, царської виплати і Христ хотів їх отримати для себе. Але в тому разі якби посол під час розрахунку з іншими пограбованими з якоїсь причини чи через сварку грецьких купців – товаришів Христа попросив би ті гроші, то він мав невідкладно їх віддати. Документ було завірено підписом і печаткою купця²⁵. Зауважимо, що відмовка Спіліота про причину неможливості доставки до П. Толстого 14 мішків виглядає непереконливо, оскільки значно більша кількість грошей була доставлена і оскільки були недоставлені кошти, які Христ хотів залишити собі.

За кілька днів – 18 грудня 1703 р. – П. Толстой передав Спіліоту позикового листа на ім'я мультянського господаря. Цим документом посол засвідчував, що за царським указом, для виплати пограбованим грекам, при посередництві ерусалимського патріарха Досифея і при допомозі Спіліота взяв у борг у «ясновельможного і благочестивішого господаря, всієї Унгровлахії пана, у пана Іоанна Костянтина, Мбасарамби воеводи, великого мбрангована» 60 мішків грошей турецької монети, в кожному з яких знаходилося по 500 левків, а загалом 30 тис. левків. За ті левки у Москві посланцю від господаря мали бути видані гроші московськими монетами – російськими копійками. Розрахунок передбачалося здійснити по затвердженому курсу – за 1 левок по 45 копійок або соболями по реальній ціні в залежності від рішення царя. Документ було затверджено підписом і печаткою П. Толстого²⁶.

Того ж дня Спіліот сказав послу, що незабаром поїде до мультянського господаря, а господар відправить його до Москви для прийняття згаданого скарбу. Користуючись такою нагодою, російський дипломат передав Спіліоту листи до Костянтина Бринковяну, І. Мазепи та Ф. Головіна²⁷.

У посланні до господаря посол висловлював велику вдячність за допомогу, повідомляв, що прийняв гроші у цілості та що пересилає вірчого листа зі своїми підписом і печаткою²⁸. В листі до українського правителя російський дипломат просив добре прийняти Спіліота²⁹, а в листі до боярина П. Толстой повідав про взяття грошей у борг у мультянського господаря, умови, на яких вони були отримані, та доставку тих коштів племінником патріарха. При цьому посол пояс-

нював чому вирішив проблему саме таким чином. За словами росіянина, він був змушений Портою здійснити виплату саме грошима, оскільки на той час вона їх дуже потребувала, до того ж турки з підозрою ставилися до затримки з виплатою, бо очікували порушення миру з царського боку. Далі П. Толстой інформував, що мультянський господар відправляє по гроші до Москви Спіліота і сподівається на царську милість – виплату по полтині за 1 левок, хоча з ним було домовлено про оцінку левка в 15 алтин. Рішення питання про суму виплати дипломат залишав царю, виявивши свою позицію зауваженням, що господар демонструє велику старанність і скільки може допомагає йому у всяких справах³⁰. Зазначимо, що про нюанс з частиною грошей, які залишились у грека Христа тоді П. Толстой не згадав.

Самому Спіліоту посол надав проїжджого листа, адресованого київському начальнику, без іменування особи. В цьому листі П. Толстой закликав добре прийняти грека у Києві, надати йому підводи і негайно відпустити до Москви, оскільки він їхав у дуже важливій царській справі. Ім'я посланця не називалося з причин безпеки: «його ж суцього імені не корисно тут оголосити», зазначалося в документі³¹.

Тим часом справа наближалася до розрахунку. Тоді Досифей II Нотара придумав спосіб, щоби зносини П. Толстого з одним із купців певний час служили йому прикриттям для власних таємних взаємин з цим російським представником. 24 грудня 1703 р. у своєму листі до П. Толстого, отриманого дипломатом 25 числа, єрусалимський патріарх зазначав, що з двох посередників у контактах між ними – Спіліота і Христа – тепер залишився лише Христ. Називаючи його вірною і доброю людиною, Досифей II запропонував спосіб, за допомогою якого цей грек міг би без підозри від турків відвідувати посла, а отже, підтримувати контакти патріарха з П. Толстим. Патріарх пропонував, щоб посол, сприйнявши Христа як свою людину, задовольнив його краще ніж інших, виплативши компенсацію грошима. А також пропонував при розрахунку, взявши у цього та інших купців належні документи, здійснити виплату Христу таємно, а явно сказати, що поки надати йому нічого і запропонувати зачекати по розрахунок до прийдешнього Георгієвого дня. Такий спосіб мав би дозволити греку відвідувати посла і вести розмови про потрібні справи³².

Можемо припустити, що певне особливе становище Христа Гергієва, клопоти патріарха саме за нього пояснюються й тим, що цей грек був найбагатшим серед пограбованих, якщо судити про його статки з суми, на яку він втратив товари.

Деяко забігаючи наперед, зазначимо, що відправлений до російської столиці Спіліот був там на початку весни 1704 р. і в той час Ф. Головін займався питанням виплати боргу. Як можна зрозуміти з наведених далі даних, ця виплата мала бути здійснена не грошима, а соболями. Маємо змогу припустити, що такий спосіб розрахунку був бажаним як для господаря, так і для російського уряду. 8 березня 1704 р. Ф. Головін писав з Москви царю: «Від мультянського для платежу, що віддав Толстому гроші, приїхав єрусалимського племінник, і зроблю за указом твоїм. А князь Феодору відправив пам'ять, щоб він йому дав переглянути соболі, і котрі вибере, запечатати до твого указу. А як приїду, про все донесу сам. Відомо тобі, який князь

Федір Ромадановський»³³.

30 грудня 1703 р. османська влада вирішила знову нагадати про пограбованих купців. Того дня до П. Толстого приходив його пристав Асан-ага, присланий великим візиром. Морали Дамат Хасан-паша хотів знати про причини затягування з закінченням справи про пограбування греків, чи буде посол її завершувати, та висловлював побажання, щоб при позитивній налаштованості посол зробив це негайно. При цьому великий візир переказав, що греки постійно йому надокучали і подали перелік відібраних у них товарів. За наказом візира Асан-ага передав той перелік послу³⁴.

У переліку були вказані товари, що відібрали козаки, з вказівками цін на них і завершувався позначенням загальної суми в 50 тис. єфимків, що дорівнювало 60 тис. левків. Після нього в матеріалах російського посольства зазначено, що, прийнявши список у аги, П. Толстой сказав, що накаже перекласти його слов'янською мовою, а потім, зрозумівши зміст документа, перекаже великому візиру своє розуміння того, як завершити справу. А одразу росіянин нічого візиру передати не міг, бо перелік був складений незрозумілою йому грецькою мовою³⁵.

П. Толстой викликав до себе пристава Асан-агу 31 грудня 1703 р. і через нього переказав до Порти, що отриманий минулого дня перелік перекладено, але розрахунку за ним вчинити не може, оскільки потребує окремого переліку від кожного з пограбованих греків: «а належить йому послу взяти у тих греків, які того розрахунку бажають, у кожного особливий перелік, скільки в кого яких товарів було і пропало, і що якому товару ціна порізно». У випадку якби ті переліки не містили якоїсь неприйнятної інформації, посол обіцяв здійснити розрахунок³⁶. І вже того дня грек Христ Георгієв приніс йому свій перелік, а потім Асан-ага передав переліки від кожного купця. Згідно з цими документами пограбованих було восьмеро і їхні втрати підсумовувалися так: Христ Георгієв – 23338 левків і 48 денежек (у списку, який приніс ага ця сума трохи інакша – 23327 левків і 12 пар), Родіон – 12372 левка, Георгій Рига – 12205,5 левків і 12 аспр, Дмитро Солоник – 3343 левка, 3 урти і 6 аспр, Курпан Катерган – 3273 левка, Григорій – 2664,5 левка і 12 аспр, Євстафій – 2516 левків, 3 урта і 6 пар, Іван Япа – 298,5 левків і 12 пар³⁷.

Та навіть маючи кошти для розрахунку і, по суті, оголосивши про це османському уряду, посол не поспішав їх передавати пограбованим купцям. Вочевидь, він мав певні дипломатичні розрахунки, пов'язані з фактом виплати відшкодування цим грекам. Нам же, зі слів дипломата, відомо про плани переговорів з турками після виплати компенсації. В листі до Ф. Головіна від 15 січня 1704 р. П. Толстой писав, що справа пограбованих греків скоро завершиться. Після цього він мав намір говорити Порті про образи царських підданих від кримських, ногайських та кубанських татар і просити навзаєм компенсації з визначенням її розміру. При цьому посол не збирався наполягати на запиті про компенсацію, вважаючи це небезпечним, бо турки могли подумати, що починається розбрат, чого вони постійно очікували від царської сторони. Але сказати про це вважав доречним, аби продемонструвати турецькій стороні, що заради збереження мирних взаємин з султаном російський монарх нехтує великими образами, завданими його підданим³⁸. У цьому ж листі знаходимо коротку позитивну характеристику очі-

льника османського уряду: П. Толстой зазначив, що «візир людина розумна і чинить порядно в управлінні»³⁹.

Невдовзі П. Толстой отримав нове послання з Росії, яке не відповідало актуальній ситуації через тривалість у надходженні інформації між Москвою і Стамбулом. 21 січня 1704 р. надійшов зашифрований лист від Ф. Головіна з Москви, датований 12 грудня 1703 р. Боярин писав, що скарб, призначений для розрахунку за пограбування, ще з весни знаходиться в Києві, що раніше послу вже відправлявся наказ взяти гроші в борг при необхідності виплати на місці. В тому разі якби П. Толстой розрахувався у Стамбулі грошима і про це була отримана достеменна інформація від нього, зібрані соболі в Києві збиралися продати. Також боярин повідомляв про приїзд від посла греків, у яких він брав гроші, і про здійснення повного розрахунку з ними у Москві⁴⁰.

Далі статейний список за 1704 р. фіксує обмін кореспонденцією П. Толстого з Досифеєм II, під час якого з боку патріарха йшла мова про необхідність втаємничення їхніх взаємин від турків та потребу невідкладного здійснення розрахунку, давалися настанови щодо документального оформлення цієї події та висловлювалися клопотання про одного з купців.

Отже, 31 січня 1704 р. єрусалимський патріарх написав послу, що треба припинити надто інтенсивне взаємне листування щодо справи про пограбування, бо виникли такі проблеми, що він уже боїться власної тіні, а підозри з боку турків можуть призвести до великої біди. Досифей II радив не зволікати з передачею грошей купцям та зазначав, що не варто турбуватися за те, що спочатку за них дадуть тільки хюджет. Пізніше, після одужання секретаря, П. Толстой мав отримати й ферман, бо, пояснював патріарх, «тут у царстві цьому, як вчиниться хюджет, легко дасться і указ». Цей документ секретар мав виготовити «без усякого супротиву та незручності»⁴¹.

1 лютого 1704 р. П. Толстой відповів Досифею II, що «справа грецька» може незабаром і без великих труднощів завершитися і що він буде діяти згідно з порадою патріарха⁴². А 2 лютого 1704 р. єрусалимський патріарх дякував П. Толстому за обнадіювання у швидкому завершенні справи і знову висловлював свої клопотання за постраждалих купців, вказуючи на їх убогість та роботу на користь посла. Досифей II закликав вдовольнити купців, аби вони й надалі виконували побажання російського дипломата. В цьому контексті особливу увагу він звертав на особу, яка передала П. Толстому цього листа, про яку писав і раніше⁴³. Можна припустити, що мова знову йшла про Христа Георгієва.

Далі посол отримав і використав можливості для представлення справи про пограбування в комплексі з іншими важливими для Москви питаннями, що виглядає як реалізація певного дипломатичного плану. 20 лютого 1704 р. П. Толстой їздив на зустріч з призначеним для переговорів з ним румельським Асанпашею, якому й висунув претензії, згадані у листі до Ф. Головіна від 15 січня. У розлогодному записі статейного списку наводилося кілька випадків, коли російська влада, бажаючи зберегти мир зі Стамбулом, діяла всупереч інших своїх інтересів – не прийняла в підданство Білгородську Орду, не прийняла на проживання татар з Кубані та Криму. А левову частку претензій займає реєстр порушень умов

миру підданими султану кримськими, ногайськими і кубанськими татарами, якими названо вбивства, захоплення в полон, грабежі, напади окремих загонів під царські міста, а також прийняття на проживання людей з російського боку⁴⁴.

У контексті зусиль російської сторони задля підтримання миру було згадано й рішення про покарання на смерть за пограбування греків кількох десятків винних запорожців і про компенсацію з царського скарбу. Але причини пограбування, у викладі посла, звучали так, що комплекс обставин, в яких грабіжники-козаки здійснили свій злочин, був створений саме підданими султана. Це аргументувалося тим, що, по-перше, греки, їдучи до Російської держави, «залишивши здавна проїжджу безпечну дорогу, невідомо для якого задуму, поїхали пустими і небезпечними степами, де самовільно і розграбування товарів своїх зазнали»; а, по-друге, своєвільні запорожці наважилися вчинити таку недобру справу «за намовою кримських татар». П. Толстой наголосив також на тому, що рішення про відшкодування цар прийняв без огляду на негативні вчинки греків і не з'ясовуючи правдивості заявленої ними суми втрат⁴⁵.

Далі, ведучи мову про правомірність будівництва фортеці в Кам'яному Затоні, російський дипломат використав як аргумент необхідність контролю над низовими козаками – «без тієї фортеці своєвільні запорозькі козаки від зловольних і шкідливих своїх справ втриматися не можуть»⁴⁶. Пограбування купців було яскравим фактом для підтвердження даної політичної позиції і це розуміли обидві сторони.

22 лютого 1704 р. посол отримав зашифрованого листа від Ф. Головіна з повтором інформації про підготовку російської сторони до розрахунку з греками в Україні. Боярин, зокрема, сповіщав про вже давнє привезення до Києва засобів для остаточного розрахунку з греками. Це були соболі, реальну ціну на яких визначив Сибірський приказ⁴⁷.

Тим часом ерусалимський патріарх наполягав на запропонованій тактиці взаємин через Христа Георгієва. 24 лютого 1704 р. П. Толстой отримав листа від Досифея II, в якому йшлося про розрахунок з пограбованими купцями, а особливо згадувався один з них – Христ. З нечіткого перекладу цього послання можна зрозуміти, що патріарх хотів, аби посол пристав на його пропозицію щодо нібито затримки з виплатою для Христа, якому росіянин мав запропонувати ще зачекати⁴⁸. Дана пропозиція дозволяє припускати, що й Христ затримав у себе 14 мішків за домовленістю з Досифеєм II, і зокрема, враховуючи план патріарха щодо контактів з послом. Можливо, про затримку цих грошей інші купці не знали.

При наступній зустрічі з румельським Асан-пашею, котра відбулася 25 лютого 1704 р., російський посол мусив вислухати заяву про різко негативну реакцію султана на факт спорудження фортеці в Кам'яному Затоні, який поставив чинність мирних угод з Москвою в залежність від існування цього укріплення. У відповідь П. Толстой, використавши настанови свого уряду, говорив про необхідність стримування запорозького розбійництва за яке цар не мав наміру завжди чинити виплати зі свого скарбу. За цією логікою, нова фортеця мала сприяти тому, щоб надалі не виникали причини для порушення миру зі Стамбулом, а, отже, її існування було корисне самим туркам: «а якщо уважно розглянете, і це новозбу-

доване місто воістину більше вам на користь, бо царській величності не завжди чинити даремні платежі зі свого скарбу за своєвольство запорозьких козаків, як нині від сторони царської величності вчинено, але й тим не задоволено, а тим новозбудованим містом усякі непотрібні своєвольства козацькі стримаються і ніякої від них причини до зруйнування мирних договорів не буде»⁴⁹.

Певно, знаючи про наміри П. Толстого ближчими днями передати постраждалим купцям кошти останньої виплати за їхні втрати, в листі від 6 березня 1704 р. єрусалимський патріарх радив послу, як отримати від турків потрібний документ про здійснений розрахунок. На початку, задекларувавши своє побажання добра П. Толстому й набуття ним авторитету у Порті, як людини розумної та кмітливої, Досифей II пояснив особливості ставлення турецької спільноти до законів їхньої держави. За словами патріарха, їх вважали божественними: «турки закони, котрі вони мають, не називають їх громадянськими, але говорять, що знесені з небес». Навіть султана в законах не возвеличували, а розглядали як суддю, як особу, котра як і інші підлягала законам, як і візир, муфтії чи матір султана: «так і султана самого в законах не називають його великими похвалами, але як суддю, як і інших, так підлягає законам, що і візирі, муфтії і сам султан, і мати його». І коли виникала потреба у когось щось узяти чи комусь щось надати або подарувати, то приводили казаскера чи його наїба і писали хюджети. Створений ними документ розглядався як такий, що має божественне походження: «і то буде як слово Боже»⁵⁰.

Далі патріарх радив, щоб П. Толстой не просив писати у хюджеті похвальних слів про царя чи гетьмана, бо турки вважали, що це суперечить божественності їхнього закону, ніколи такого не чинили і до того ж, засуджували того, хто їх про це просив. Не потрібно було також просити, щоб візир прикладав свою печатку на хюджет, на що було дві причини: по-перше, стосовно хюджету позиція кадія була вищою, ніж великого візира; по-друге, якби візир приклав руку до хюджету, то це виглядало би так, ніби він змусив кадія зробити хюджет, а тому цей документ не мав би сили⁵¹.

Для того ж, щоб хюджет був «міцним» Досифей II радив зробити три речі. По-перше, суддя мав написати хюджет «за звичаями закону свого». Він не міг написати неправду, бо розглядав би свої дії як спрямовані проти Бога, котрі не можуть бути прощені. По-друге, посол повинен був попросити, щоб у хюджеті зазначалися свідки, приміром, чорбаджи (в документі – «чюрбачей») Асан-ага, А. Маврокордатос, Н. Маврокордатос. По-третє, після взяття хюджету П. Толстой повинен був дати його великому візиру на підтвердження, яке мало бути виражене у написанні 2–3 строчок на документі скереджевою рукою та візирським знаком зверху, який називали шахом, рукою візира. В результаті таких дій хюджет набрав би справжньої, надійної та необмеженої в часі сили. Наприкінці свого листа єрусалимський патріарх зазначив, що минулого дня дізнався від секретаря про стан справ, а тому дуже просить, щоби проблема була вирішена саме так, як він рекомендує, бо інакше бути не може⁵².

Тим часом, намагання російського посла пов'язати поступку Москви у питанні виплати компенсації купцям з іншими проблемами не миналися без резу-

льтату. 10 березня 1704 р. у листі до єрусалимського патріарха П. Толстой, оповідаючи про переговори з представником Порти, зазначив, що отримав обіцянку про відправку ферману до Криму, Буджаку і на Кубань зі спеціальним агою, щодо розслідування конфліктів і визначення винагороди за збитки, при чому мали бути присутні і одна людина від посла⁵³. Вочевидь, такі заходи османського керівництва варто розглядати у зв'язку з поступливістю Москви у справі про пограбування.

Врешті, 12 березня 1704 р. П. Толстой розраховувався з пограбованими грецькими купцями і взяв від Порти хюджет, складений кадієм Хасаном-ефенді і завірений великим візиром. У хюджеті говорилося, що будинок московського посла в Константинополі відвідали мешканці цього міста османські піддані греки-купці Георгій Рига Іванов, Ірал Іванов, Стоман Дмитрієв, Пан Катергаров, Дмитро Мануїлов, Фома Антоньєв, Ритас Дементьєв і Христ Георгієв. Коротко повідомлялося про їхню торгіву поїздки, пограбування на 60 тис. левків, звернення купців до Порти, указ османської влади до бабинського сераскера Юсуф-паші про взяття зі «сторін козацьких» купецьких пожитків, поїздки купців з цією метою до І. Мазепи, отримання від гетьмана 10 тис. левків, отримання від російського посла в Адріанополі 20 тис. левків та, врешті, отримання того дня в Константинополі останньої частини суми – 30 тис. левків. Наприкінці документа говорилося, що купці отримали повне відшкодування і надалі не вимагатимуть ні від кого ні найменшої доплати. На підтвердження кожний купець розписався на власному переліку втрачених товарів⁵⁴.

Через тиждень відбулася ще одна зустріч з представником османського уряду, де знову обговорювалися питання прикордонних конфліктів та російської фортеці в Кам'яному Затоні. 19 березня 1704 р. на зустрічі з російським послом А. Маврокордатос, у відповідь на запит П. Толстого про «образи» від татар, запропонував написати латиномовний реєст усіх кривд і надіслати його до Порти. Порта ж могла відправити агу, при якому поїхала би й людина від посла, для розслідування та повернення постраждалим того, що вдасться відшукати. Також керівництво Турецької держави збиралося суворо заборонити подальші подібні дії стосовно царських підданих⁵⁵.

А коли представник Морали Дамат Хасан-паші запропонував П. Толстому викласти свої пропозиції щодо шляхів вирішення проблем у відносинах між Стамбулом Москвою, росіянин говорив, що вельми корисним для розвитку двосторонніх відносин було би висловлення вдячності Портою за царське рішення про будівництво міста в Кам'яному Затоні. Цар бо, ретельно дотримуючись мирних угод, «і не жалкуючи скарбу свого, без усякої іншої потреби, тільки заради стримування своєвільства запорозьких козаків, той побудувати указав»⁵⁶.

21 березня 1704 р. у зашифрованому листі до Ф. Головіна П. Толстой так написав про завершення справи: «Справа, государ, грецька зовсім закінчилася і в нагороду всього збитку взяв я від Порти листа турецькою мовою з приписом руки візирської і кези аскерської, і з печаткою кези аскерською, і від греків взяв розписи за руками з підтвердженням, щоб надалі про те не згадувати»⁵⁷.

І деякі узагальнення та міркування насамкінець. З викладеного матеріалу спо-

стерігаємо, що недовге урядування Каваноза Ахмед-паші відзначене настійливими зверненнями до російського посла у справі про пограбування щодо невідкладної виплати другої частини обіцяної компенсації. Джерела пояснюють таку наполегливість складним фінансовим станом тодішнього османського уряду. П. Толстой був налаштований задовольнити ці вимоги без значного затягування часу, а тому, враховуючи бажання турків отримати розрахунок якнайшвидше, без зволікань, які неминуче би виникли при поїзді за виплатою у царські володіння, продовжив клопотання перед правителем Валахії щодо позики грошей.

Дієва допомога послу в цьому питанні з боку єрусалимського патріарха та згода Костянтина Бринковяну надіслати гроші П. Толстому свідчать насамперед про підтримку політичних відносин з Москвою з розрахунком на їх можливий розвиток у разі рішення російської влади про нове протистояння з Османською імперією. В той же час участь господаря у справі дала йому змогу отримати деякий матеріальний зиск, оскільки за передані дипломату кошти він жадав отримати соболі. Стосовно надзвичайно активної участі у справі єрусалимського патріарха, то вважаємо, що вона була доброю нагодою для Досифея II Нотари продемонструвати свою прихильність до Росії, підтримувати з нею зв'язок, маючи за стратегічну мету спрямування царського уряду на нове збройне протистояння з Туреччиною.

Враження посла від інтелектуальних якостей Каваноза Ахмед-паші та його оточення було різко негативним. Не бачачи у зв'язку з цим перспектив для плідної співпраці з османським урядом, П. Толстой, можливо, не бачив і способів для реалізації свого сценарію обговорення справи по пограбування, коли вона вже наближалася до завершення шляхом остаточного розрахунку, а зокрема способів для обґрунтування необхідності будівництва фортеці в Кам'яному Затоні задля контролю над запорожцями.

Ставлення П. Толстого до Морали Дамат Хасан-паші було суттєво іншим, ніж до його попередника. Цей візир також виявив зацікавленість у пришвидшенні розрахунку. В грудні 1703 р., вже при його урядуванні, П. Толстой отримав бажану позику від валашського господаря. Можна з високим ступенем вірогідності припустити, що візир знав про доставку до посла коштів, призначених на виплату купцям. Вочевидь, саме тому наприкінці грудня 1703 р. послу було передано від Морали Дамат Хасан-паші перелік пограбованих товарів із зазначенням цін на них.

За нашими спостереженнями, виплата відшкодування від пограбування була досить ефективно використана російською стороною для просування своїх інтересів у інших питаннях відносин з Османською імперією. Так, П. Толстой ґрунтовно представляв шкоди, які завдавали царській стороні піддані імперії. Виплата відшкодування грекам стала також важливим аргументом для Москви при намаганні виправдати будівництво нової фортеці на Запорожжі.

Питанням, яке не вдалося розкрити через брак джерельних даних залишилося питання про те, яку матеріальну вигоду для себе мала влада імперії від отримання купцями відшкодування. Маємо ж бо прямі вказівки про велику зацікавленість османського уряду в коштах, які мали отримати купці від російського

уряду. Але разом з цим бачимо й значну настійливість греків у компенсації, що є явною ознакою їх розрахунків на отримання великої частки, а можливо, більшості усієї суми навіть при тому, що вони жодним чином не могли проігнорувати бажання верхівки Османської імперії. На правах гіпотези висловлюємо думку про те, що від початку звернень купців та офіційних осіб імперії до представників українського керівництва чи російської влади по відшкодування за пограбування існувало розуміння того, що частина суми компенсації буде передана османській верхівці.

Примітки:

¹ Попередні статті, присвячені цій проблемі : Інструкції російському послу Петру Толстому для переговорів з представниками турецького уряду щодо пограбування грецьких купців (1702 р.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2017. Вип. 17. С. 170–189; Великий візир Далтабан Мустафа-паша і російсько-турецькі переговори щодо пограбування грецьких купців українськими козаками в 1701 р. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2017. Вип. 10. С. 500–513. Стаття про переговори за часів урядування великого візира Рамі Мегмед-паші готується до друку в щорічнику Україна в Центрально-Східній Європі (Вип. 18).

² Витол А. В. Османская империя (начало XVIII в.). Москва, 1987. С. 43; Эмеджен Ф. От создания Османского государства до Кючук-Кайнарджийского договора // История Османского государства, общества и цивилизации. Москва, 2006. Т. 1. С. 45.

³ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). Ф. 89. Оп. 1. 1703. Д. 3. Л. 426 об., 427; Документы : «Тайные статьи» и «отписка» на них П. А. Толстого; Выдержки из донесений П. А. Толстого Ф. А. Головину // Русский посол в Стамбуле (Петр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVIII в.). Москва, 1985. С. 110.

⁴ РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. 1703. Д. 3. Л. 434–434 об.

⁵ Там же. Л. 435 об.

⁶ Там же. Л. 436 об. 437 об., 439.

⁷ Там же. Л. 440–440 об.

⁸ Там же. Л. 450–450 об.

⁹ Там же. Л. 452.

¹⁰ Там же. Л. 454 об.

¹¹ Там же. Л. 460 об.

¹² Документы : «Тайные статьи» и «отписка» на них П. А. Толстого; Выдержки из донесений П. А. Толстого Ф. А. Головину. С. 111–112.

¹³ Там же. С. 112.

¹⁴ Там же. С. 114.

¹⁵ Витол А. В. Указ. соч. С. 43–44, 110.

¹⁶ РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. 1703. Д. 3. Л. 471–471 об.

¹⁷ Там же. Л. 471 об., 472.

¹⁸ Семенова Л. Е. Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало

XIX в. (Очерки внешнеполитической истории). Москва, 2006. С. 267–268.

- ¹⁹ РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. 1703. Д. 3. Л. 472–472 об.
- ²⁰ Там же. Л. 473.
- ²¹ Семенова Л. Е. Указ. соч. С. 268–269.
- ²² РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. 1703. Д. 3. Л. 485 об.
- ²³ Там же. Л. 489 об., 490.
- ²⁴ Там же. Л. 490.
- ²⁵ Там же. Л. 490–490 об.
- ²⁶ Там же. Л. 490 об., 491.
- ²⁷ Там же. Л. 491.
- ²⁸ Там же. Л. 491–491 об.
- ²⁹ Там же. Л. 491 об.
- ³⁰ Там же. Л. 492.
- ³¹ Там же. Л. 493–493 об.
- ³² Там же. Л. 496 об. 497.
- ³³ Письма и бумаги императора Петра Великого. Санкт-Петербург, 1893. Т. 3 (1704–1705). С. 601.
- ³⁴ РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. 1703. Д. 3. Л. 499 об.
- ³⁵ Там же. Л. 499 об.,–500 об.
- ³⁶ Там же. Л. 502.
- ³⁷ Там же. Л. 502–505 об.
- ³⁸ Там же. Ф. 89. Оп. 1. 1704. Д. 3. Л. 6 об.–7.
- ³⁹ Там же. Л. 6.
- ⁴⁰ Там же. Л. 11–12.
- ⁴¹ Там же. Л. 28 об.
- ⁴² Там же. Л. 29–29 об.
- ⁴³ Там же. Л. 34.
- ⁴⁴ Там же. Л. 51–60 об.
- ⁴⁵ Там же. Л. 52 об.–53.
- ⁴⁶ Там же. Л. 61 об.
- ⁴⁷ Там же. Л. 75 об.
- ⁴⁸ Там же. Л. 80.
- ⁴⁹ Там же. Л. 84–84 об., 85 об.
- ⁵⁰ Там же. Л. 101 об.
- ⁵¹ Там же. Л. 101 об.–102.
- ⁵² Там же. Л. 102–102 об.
- ⁵³ Там же. Л. 105–105 об.
- ⁵⁴ Там же. Л. 108–109 об.
- ⁵⁵ Там же. Л. 118–118 об.
- ⁵⁶ Там же. Л. 119 об.–120.
- ⁵⁷ Там же. Л. 125.

Vyacheslav Stanislavskiy. The grand viziers Kavanos Ahmed Pasha and Morali Damat Hasan Pasha and the Russian-Turkish negotiations concerning the robbery

of the breek merchants by Zaporozhian Cossacks. In 1703–1704 diplomatic negotiations of the Russian ambassador to Turkey and representatives of the Ottoman government on the robbery of Greek merchants by Zaporozhia Cossacks were continued and completed. This article highlights the course of the case during the reign of two great viziers – Kavanoz Ahmed Pasha, Moralı Damat Hasan Pasha. Links between the case and other issues of Russian-Turkish relations are also presented, and especially with the construction of a new Russian fortress in Zaporozhia and border conflicts.

Key words: Ottoman Empire, Russia, Greek merchants, Pyotr Tolstoy, Kavanoz Ahmed Pasha, Morali Damat Hasan Pasha, Dositheos II Notaras of Jerusalem, diplomatic negotiations.

Отримано: 02.07.2018 р.